

Марына Свістунова

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

ВІДЫ ПАЛАНІЗМАЎ І ІХ АДАПТАЦЫЯ Ў СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ (НА ПРЫКЛАДЗЕ СПІСАНИЯ СУПРАЦЬ ЛЮТАРАЎ У СКЛАДЗЕ СУПРАСЛЬСКАГА ЗБОРНИКА КАНЦА XVI СТ.)

I. Вывучэнне польскамоўнага ўплыву і паланізмаў, запачаткаванае яшчэ Я. Карскім у манаграфіі *Беларусы*¹, у сучаснасці ўтварае разгалінаваны напрамак і прадстаўлена вялікай колькасцю навуковых прац². Даследаванне паланізмаў у беларускім мовазнаўстве вядзецца ў гістарычным і сінхронным аспектах і найбольш вывучана на лексічным узроўні.

Пра польскамоўны ўплыў і паланізмы ў гістарычным аспекце пісалі Я. Карскі, І. Воўк-Левановіч, Л. Цвяткоў, пазней – У. Анічэнка, А. Булька, В. Вярэніч, В. Галай, А. Жураўскі, І. Крамко, П. Крапівін, В. Крыўчык, Л. Машчэнская, А. Парукаў, У. Свяжынскі, К. Скурат, Г. Цыхун, І. Чартко, Л. Шакун, А. Юрэвіч, С. Якаўлеў, А. Яновіч і інш. Сярод сучасных беларускіх лінгвістаў на гэтую тэму пішуць або так ці інакш закранаюць

---

¹ Е. Ф. Карский, *Введение в изучение языка и народной словесности*, [у:] Е. Ф. Карский, *Белорусы*: в 3-х т., т. 1, Минск 2006, с. 131–162 (Помнікі гістарычнай думкі Беларусі).

² Найбольш значныя з прац XIX – 90-х гадоў XX ст. названы і ахарактарызаваны ў артыкуле Л. М. Шакуна 1992 г. *Да праблематыкі і гісторыі вывучэння беларуска-польскіх моўных узаемаданосін*, [у:] Л. М. Шакун, *Карані роднай мовы: Выбраныя працы па гісторыі беларускай мовы*, Мінск 2001, с. 122–130.

у сваіх даследаваннях І. Будзько, В. Басько, А. Дзядова, С. Жураўлёва, В. Зіманскі, І. Клімаў, Г. Кулеш, В. Мароз, А. Молчан, М. Новік, Н. Паляшчук, Н. Перавалава, М. Прыгодзіч, С. Струкава, Э. Ярмоленка, Ж. Ярома і многія іншыя. Азначаная тэма неаднаразова гучала ў такіх буйных калектыўных навуковых працах, як *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы* (1968), *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы* (1970), *Гістарычная марфалогія беларускай мовы* (1988), *Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст.* (1988), *Лексіка старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы XIV – сярэдзіны XVI ст.* (2016).

У сінхронным напрамку больш за ўсё даследаваны лексічны ўплыў польскай мовы на беларускую літаратурную мову і гаворкі. Яшчэ ў 1973 г. Г. Пальцаў абараніў кандыдацкую дысертацыю *Агульныя элементы беларускай і польскай лексікі*, якая мела супастаўляльны характар і разам з тым вызначалася пагружаннем у гісторыю абедзвюх моў. У адным шэрагу з запазычаннямі з рускай, англійскай, нямецкай, французскай і некаторых іншых моў разглядаліся паланізмы ў кандыдацкай дысертацыі *Запазычанні ў структуры беларускай мовы*, абароненай у 1977 г. І. Акулавым. У радзе пазнейшых дысертацыйных даследаванняў супастаўляльнага характару выкарыстаны даныя беларускай і польскай моў (І. Федарук (1986), М. Малоха (1996), С. Важнік (2002), В. Патапава (2005), А. Рускіх (2009)). Пра польскамоўны ўплыў на беларускія гаворкі пісалі І. Акулаў, Б. Вялічка, Г. Арашонкава, Г. Вештарт, Л. Выгонная, І. Лучыц-Федарэц, І. Мятліцкая, А. Парукаў, А. Станкевіч, П. Сцяцко, В. Шур і інш. Паланізмы разам з іншымі запазычаннямі ў складзе беларускіх народных гаворак аналізуюцца ў доктарскай дысертацыі А. Станкевіч (1997). Гаворкі беларуска-польскага памежжа сталі аб'ектам кандыдацкіх дысертацый Б. Сегеня (1997) і Н. Снігіровай (2009). Розным аспектам уплыву польскай мовы на станаўленне і развіццё беларускай прысвечаны працы А. Баханькова, М. Булахава, І. Германовіча, С. Запрудскага, А. Лукашанца.

Зразумела, што пытанні адпатацыі паланізмаў у розныя перыяды гісторыі беларускай мовы ў той ці іншай ступені закранаюць

у сваіх даследаваннях многія з названых лінгвістаў. Так, адна з задач кандыдацкай дысертацыі І. Акулава – «выяснить процесс преобразования иноязычных слов в пределах синонимических рядов и лексико-семантических групп»³. Спосабы ўвядзення і асваення іншамоўнай лексікі разглядаў у сваёй манаграфіі А. Баханькоў⁴. *Адаптацыя запазычанняў у народна-дыялектнай мове* – назва главы ў манаграфіі А. Станкевіч⁵. З прац апошняга часу тэматычна блізкі да нашага даследавання артыкул І. Клімава *Некаторыя праблемы і прынцыпы адаптацыі запазычанняў у блізароднасных мовах (на старабеларускім і стараўкраінскім матэрыяле)*⁶. Належную ўвагу надавалі гэтай тэме і многія іншыя даследчыкі, тым не менш у справе рознабаковага вывучэння польскамоўнага ўплыву і планізмаў, а таксама іх асваення і адаптацыі да сістэмы беларускай мовы, усё яшчэ існуе шэраг нявырашаных пытанняў.

Пытанні і праблемы пачынаюцца фактычна ўжо са спробы вызначыць змест тэрміна **паланізм**. А пры асэнсаванні працэсу развіцця беларускай мовы ўзнікае разуменне таго, што змест тэрміна **паланізм** аказваецца зменлівым у розныя гістарычныя перыяды і тыя фармальныя крытэрыі вызначэння фанетычных, словаўтваральных, граматычных паланізмаў, якія могуць выкарыстоўвацца ў адносінах да сучаснага моўнага матэрыялу, патрабуюць карэкціроўкі, калі гаворка ідзе пра моўныя факты старажытнай пары. Такая спецыфіка абумоўлена блізкасцю а) слоўнікавага складу абедзвюх моў і ў тым ліку – наяўнасцю агульнаславянскай лексікі і «захаваннем агульнаславянскай

³ И. М. Акулов, *Заимствования в структуре белорусского языка*: автореф. дис... канд. филол. наук, Минск 1977, с. 14.

⁴ А. Я. Баханькоў, *Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд: сацыялінгвістычны нарыс*, Мінск 1982, с. 139–146 і інш.

⁵ А. А. Станкевіч, *Адаптацыя запазычанняў у народна-дыялектнай мове*, [у:] А. А. Станкевіч, *Мова і грамадства: міжмоўныя кантакты і лексічнае ўзаемадзеянне ў беларускіх народных гаворках*, Мінск 2012, с. 125–188.

⁶ І. П. Клімаў, *Некаторыя праблемы і прынцыпы адаптацыі запазычанняў у блізароднасных мовах (на старабеларускім і стараўкраінскім матэрыяле)*, [у:] «Веснік БДУ», сер. 4, 2014, № 2, с. 19–26.

дыялектнай спадчыны»⁷, б) словаўтварэння, што выражаецца праз наяўнасць аднолькавых словаўтваральных мадэлей і сродкаў, в) граматычнага ладу, што ў адносінах да старажытных перыядаў не дазваляе адназначна ідэнтыфікаваць некаторыя граматычныя формы, напрыклад, як вынік заканамернага развіцця агульнаславянскіх адпаведнікаў на ўласнай глебе або як вынік запазычвання з польскай мовы. Паглыбленне ў этымалогію дае яшчэ больш нагод для глыбокіх роздумаў і ваганняў. Напрыклад, адзначаныя ў старабеларускай мове словы *винница, жадень, овдь, рокъ*, якія традыцыйна разглядаюцца як паланізмы, могуць быць інтэрпрэтаваны ў адносінах да пісьменства гэтага часавага перыяду як супольныя заходне- і ўсходнеславянскія вынікі развіцця адпаведных агульнаславянскіх формаў⁸.

У нашых даследаваннях старабеларускіх тэкстаў пры ідэнтыфікацыі моўнага факта як паланізма мы стараемся прытрымлівацца наступных палажэнняў:

- 1) калі слова з’яўляецца запазычаннем непасрэдна з польскай мовы і не было вядома старабеларускай мове, а таксама агульнаўсходнеславянскай мове, то яно класіфікуецца як **лексічны паланізм**; лексічны паланізм можа з’яўляцца дублетнай назвай паняцця, для якога існавала ўласнае паходжанні слова, а таксама можа валодаць стылістычнай афарбоўкай або тэрміналагічным значэннем;
- 2) калі слова было запазычана з якой-небудзь іншай (як правіла – еўрапейскай) мовы праз пасрэдніцтва польскай, то яно можа быць прызнана **паланізмам-транслятарам**⁹ у тым выпадку, калі такія словы фіксуюцца з выразнымі польскамоўнымі фанетычнымі,

⁷ А. І. Жураўскі, *Паланізмы*, [у:] А. І. Жураўскі, А. М. Булыка, У. В. Анічэнка, *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы*, Мінск 1970, с. 89.

⁸ Гл. тлумачэнні ў артыкуле аўтара: М. Свістунова, *Лексічныя паланізмы ў старабеларускіх творах рэлігійнай палемікі*, «Acta Albaruthenica 14», 2014, с. 217–232.

⁹ Гл. больш пра паланізмы-транслятары: тамсама, с. 228–230. У навуковай літаратуры запазычаны такога тыпу часам называюць *прататыпамі* і проціпастаўляюць іх *этымонам* – словам у мове-першакрыніцы. Аднак, на наш погляд, гэтыя два тэрміны не з’яўляюцца дастаткова празрыстымі, да таго ж апошні аманімічны з тэрмінам з галіны этымалогіі.

- словаўтваральнымі, граматычнымі рысамі, адпаведным чынам суадносіцца іх лексічнае значэнне і семантыка;
- 3) калі агульнаславянскія па паходжанні лексемы набываюць у польскай мове якія-небудзь новыя лексічныя значэнні і з імі адзначаюцца ў старабеларускай мове, то іх трэба разглядаць як **семантычныя паланізмы**;
- 4) калі агульнаславянскія па паходжанні лексемы маюць якія-небудзь фармальныя рысы ўласна польскай мовы, напрыклад, фанетычныя, словаўтваральныя ці граматычныя, то яны могуць разглядацца адпаведна як **фанетычныя, словаўтваральныя ці граматычныя паланізмы**¹⁰.

II. Факталагічнай базай для нашага даследавання стала перавыданне старабеларускага твора рэлігійнай палемікі пад назвай *Спісанне супраць лютараў*. *Спісанне* з'яўляецца часткай рукапіснага палемічнага зборніка, складзенага, як мяркуюць, у 1578–1580 гг. у Супрасльскім манастыры. Стварэнне зборніка звязваюць з асобай манаха Яўстафія, паколькі ў канцы зроблены запіс:

ГІА КНІГА ІЦІННОННОКА ІЄВІТЦІА
 АРХІДІАКОНА. СПИСАНА БЫ ВМОНАСТЫРИ
 СУПРАСЛЬСКОМ, У НАРОЖЕ"А ГІА БЖІА.
 #АФПГÒ.

¹⁰ Агульны пералік такіх рыс гл., напрыклад, у: Л. М. Шакун, *Гісторыя беларускага мовазнаўства*, Мінск 1984, с. 90–91; П. Я. Юргелевіч, *Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі*, Мінск 1974, с. 134–135. У адносінах да іншамоўных запазычанняў народных гаворак такія рысы падрабязна паказаны ў манаграфіі А. Станкевіч: *Адаптацыя запазычанняў...*, тамсама, с. 13–33. Пераважная большасць з іх актуальная для паланізмаў у цэлым.

Пачатак сачынення не захаваўся, і таму *Спісанне супраць люта-раў* – умоўная назва, пашыраная ў навуковай літаратуры і дадзеная на падставе зместу, – у творы прыводзяцца абвяржэнні пратэстанцкіх ідэй адносна шанавання ікон, пакланення крыжу, ролі царквы, правамернасці малітвы за памерлых, неабходнасці малебнаў, споведзі, пастоў, цэлебату і інш. Даследчыкі адзначаюць бяспрэчнае знаёмства аўтара *Спісання* з літаратурнай творчасцю знакамітага несцяжацеля XVII ст. старца Арцемя, прынамсі з яго *Пасланнем на люторы*¹¹.

На пачатку мінулага стагоддзя тэкст сачынення быў вядомы ў дзвюх рэдакцыях: I рэдакцыя, 1580 г. – рукапіс Імператарскай Публічнай бібліятэкі (I, 1, № 29), поўны спіс; II рэдакцыя, пачатак XVII ст. – 1) рукапіс Чарткоўскай бібліятэкі, няпоўны спіс;¹² 2) рукапіс А. Папова, няпоўны спіс. Тэксты абедзвюх рэдакцый былі ўпершыню надрукаваны А. Паповым у *Чтении Московского Общества Истории и Древностей Российских* (1879, кн. 2, с. 1–57 (I рэд.), 57–80 (II рэд.)). Паўторна тэксты абедзвюх рэдакцый былі змешчаны ў III кнізе *Памятников полемической литературы в Западной Руси* (Петербург 1903, кн. 3, стлб. 47–182). Тэкст апошняга перадруку I рэдакцыі і стаў асновай для правядзення нашага даследавання. Безумоўна, найбольш даставерныя вынікі дасць выучэнне мовы арыгінальных спісаў, аднак, як вядома, выданні *Русской исторической библиотеки* не перадавалі графічныя, але дакладна адлюстроўвалі арфаграфічныя і лексіка-граматычныя асаблівасці старажытных тэкстаў, што дазваляе праводзіць іх вывучэнне на адпаведных

¹¹ В. Калугин, *Старец Артемий, нестяжатель XVI века*, [анлайн] <http://mosjour.ru/2017063213/> [доступ: 10.10.2017].

¹² Пра зборнік, у які ўвайшоў і гэты рукапіс, паведамляецца наступнае: «Он составленъ в 1852 году и писан превосходным, четким Западно-Русским письмом XVI века. Содержание его следующее: 1) Послание (без начала) Венецианского епископа Доминика к Антиохийскому патриарху Петру (л. 1); 2) Ответ Антиохийского патриарха Петра Доминику (л. 2); 3) Послание до Латинъ [...] (об. 12 л.); 4) О поклонении святымъ иконамъ (л. 30); 5) О крестопоклонении (л. 38); 6) Сказание о Христе [...] (об. 42 л.); 7) О святом причащении (л. 43); 8) О поминании усопшихъ (об. 43 л.); 9) О десято-словии (противъ Лютеранъ, л. 45)». Гл.: *Примечания*, [у:] *Памятники полемической литературы в Западной Руси*, кн. 1, Петербург 1878, с. 2.

узроўнях. Нам сустрэліся звесткі, што існуе яшчэ і невядомая рэдакцыя *Спісання*, прынамсі пра гэта ўзгадвае ў невялікім артыкуле А. Мірановіч: «*Гісторыя або повесть* была фрагментам рукапіснага зборніка з пачатку XVII ст. Зборнік складаецца з невядомай рэдакцыі¹³ супрасльскага палемічнага твора *Описание против лютров*»¹⁴. Нам не ўдалося высветліць сучаснае месцазнаходжанне рукапісаў, можна толькі выказаць здагадку, што, верагодна, два спісы знаходзяцца ў Санкт-Пецярбургу.

Моўную аснову *Спісання* можна вызначыць як старабеларускую з моцным царкоўнаславянскім і нязначным польскамоўным уплывам. Тры гэтыя моўныя стыхіі пераплятаюцца і разам з тым неаднолькава праяўляюцца ў тэксце: у тых частках, дзе аўтар апісвае жыццёвыя ці гістарычныя падзеі, больш адчувальна выступае жывая ўсходнеславянская гаворка, насычаная элементамі польскай мовы: *Тоть царь Костянтинъ укинулся у пьянства (sic!) [...] и взяли за жену собь кровную рода своего, потомъ и тую опустилъ* (196); *оѣнь попалилъ* (211); *Тяжко видится теперешнімъ людемъ, яко мяса которого дня не попоестъ, мнимаеть, ижъ уже умретъ для того, што мяса не ель* (232); *Риз же и сапогъ не изменяють, поки ажъ здерутся; тожъ потомъ другіе ускладають* (236); *И паки соберутся на едино мѣсто и, прикрывшися хвартухомъ, измыются студеною водою* (236 адв.).

Месцы з тэксту, прызначэнне якіх павучальна-маралізатарскае, насычаны царкоўнаславянскімі формамі і зваротамі: *Въ насъ же благодатию Хрiстовою, егда воплотися отъ Пречистыя Богородица презъ Духа Святаго, не маемъ Бога иньшаго нова и чужа, но Івс Хрiста, Бога истенна отъ Бога истинна, яко ширеи пишетъ у «Върую во единого*

¹³ Гэта III рэдакцыя ці ўсё-такі невядомы спіс II рэдакцыі? – заўвага наша. – М. С.

¹⁴ А. В. Мірановіч, *Малавядомая крыніца да гісторыі Жыровіцкага манастыра*, [у:] *Белорусский сборник: статьи и материалы по истории и культуре Белоруссии*, вып. 4, Санкт-Петербург 2008, с. 167. Дарэчы, як вынікае з артыкула А. Мірановіча, *Гісторыя або повесть*, што ўваходзіла ў склад гэтага ж зборніка, стала асновай для стварэння Язафатам Дубянецкім распрацоўкі *Образ чудотворны Пресвятой Богородицы в Жировицах*, якая была надрукавана ў 1653 г. у Вільні. Параўн. змест гэтага зборніка са зместам зборніка Чарткоўскай бібліятэкі.

Бога» (194). Тое ж можна сказаць і пра месцы, у якіх прыводзяцца ці тлумачацца аўтарытэтыны ў хрысціянстве цытаты: *И забыли у Евангеліи писаного, егда Христа въ веси Самарянской не принято, рьша апостолове: «Господи, хоцеш ли, да огонь приидеть на нихъ», отказалъ; «не вьмъ якого есте духа: ибо Сынъ Человѣческій не прииде погубити, но спасти»* (196).

Нягледзячы на тое, што тэкст *Спісання* мае ўсходнеславянскую аснову з моцным царкоўнаславянскім (другім паўднёvasлавянскім) уплывам, можна канстатаваць і польскамоўнае ўздзеянне на яго, якое праяўляецца на ўсіх моўных узроўнях. Вызначыўшы папярэдне, якія віды паланізмаў прадстаўлены ў даследуемым тэксце, можна весці гаворку пра іх адаптацыю. Заўважым толькі, што ў дадзеным артыкуле не ставіцца задача выявіць якасны і колькасны склад усіх магчымых паланізмаў у тэксце сачынення. Вырашэнне гэтых задач патрабуе далейшых больш скрупулёзных даследаў.

Фанетычныя паланізмы ў тэксце *Спісання* прадстаўлены вельмі абмежавана. Так, напрыклад, у тэксце пераважаюць няпоўнагалосныя формы тыпу *враги* (203 адв.), *вражїихъ* (203), *глава* (204 адв.), *гласъ* (215 адв.), *градъ* (203 адв.), *(за) здравіе* (209 адв.), *златникъ* (214), *младенца* (203 адв.), *младое* (214 адв.), *пленену (быти)* (206), *посреде* (203), *среды* (226 адв.), *(во) храме* (206), *хранити* (236), *храняща* (222), *(во) чреве* (208) і інш. На другім паводле пашыранасці месцы выступаюць поўнагалосныя ўсходнеславянскія формы: *боронили* (231 адв.), *колосъ* (201 адв.), *оголосилъ* (203 адв.), *соломы* (219 адв.), *сторонъ* (208) і інш. Дарэчы, пісар усведамляў, што для ўсходнеславянскага чытача некаторыя царкоўнаславянскія словы і формы могуць быць незразумелымі. Менавіта таму назоўнік *прагъ* ‘ганак, парог’ на палях патлумачаны: *пороги*, а ў II рэдакцыі наогул заменены: *праги* (203) – *порогы* (39), *прага* (204) – *порога* (40 адв.). Фанетычныя паланізмы з няпоўнагалоснымі формамі па заходнеславянскай мадэлі прадстаўлены адзінкавымі выпадкамі: *напродъ* (226), *позлотистыхъ* (228 адв.).

Як вельмі даўні паланізм, што ўзыходзіць да праславянскай формы *dervo, традыцыйна разглядаецца назоўнік *древо* (ЭСБМ, т. 3, с. 157).

У аналізуючым тэксце ён прадстаўлены ў асноўным у канцы раздзела *О крестопоклоненію: древо* (203 адв.; 203 адв.; 204; 204; 204; 204 адв.), *древу* (204; 204), *(на) древо* (204 адв.), *(отъ сихъ бо) дрєвь (трєхъ)* (203). Ад кораня *дрєв-* у старабеларускай мове ўтвараўся і прыметнік *дрєвяныи*: **дрєвянымъ** бо *ковчєгомъ отъ потопа останокъ людеи спасє* (204), які суадносіцца з польскім прыметнікам *drzewiany* (SP, т. 6, с. 97–98). Сведчыць форма *дрєвяныи* пра асваенне паланізмам *дрєво* словаўтваральнай сістэмы мовы-рэцэптара, з’яўляецца калькай з польскага прыметніка *drzewiany* або ўтваралася ў тагачасных польскай і старабеларускай мовах па аналагічных мадэлях – сказаць немагчыма.

Фанетычным паланізмам з’яўляецца таксама і форма *(на) члонкахъ* (203 адв.), суадносная з польск. *szłonek* (SP, т. 4, с. 193–199). Цікава, што ў *Гістарычным слоўніку беларускай мовы* зафіксаваны формы назоўніка *члонокъ, чланокъ, членокъ, члунокъ, члонъ* і *членъ* (ГСБМ, вып. 36, с. 427–428), сярод якіх няма поўнагалоснай формы нахштальт *челенькъ*, вядомай старажытнарускай мове (ЭСРЯ, т. 4, с. 369).

Не адзначаны ў тэксце формы з пачатковым *едн-* (польскамоўныя), замест якіх стабільна выступаюць формы з *един-* (царкоўнаславянскія): *единого* (206), *едино̀имство* (205 адв.), *единопѣніє* (225), *наединє* (222 адв.) і інш.

На месцы праславянскага спалучэння *dj у тэксце сачынення выступае *жд*: *осужденіє* (229 адв.), *насажденъ* (208), *наслаждатися* (222), *ненавижду* (207 адв.), *ограждаемся* (203), *(не) предаждь* (207 адв.), *прежде* (211 адв.), *раждаются* (201 адв.) і інш., або *ж*: *згожаются* (203 адв.), *одежею* (236), *ражається* (237), *роженія* (236), *угажати* (235) і інш. Першыя формы з’яўляюцца паўднёvasлавянскімі, а другія можна інтэрпрэтаваць як усходнеславянскія паводле якасці былога *dj, але некаторыя з гэтых формаў сугучныя польскім, у сувязі з чым нельга выключыць і польскамоўны ўплыў.

У асобных выпадках на месцы праславянскага спалучэння *tj выступае свісцячы [ц], як у адпаведных польскіх словаформах: *обецался* (204 адв.), *обецаль* (221 адв.), *обецанное* (199 адв.); *обрацають* (210); *посвяцоно* (205 адв.), *посвяцони* (210), *посвєцонъ* (211) і інш.,

замест заканамернага ўсходнеславянскага шыпячага гука. Відавочна, што такія напісанні ўзніклі пад уплывам польскай мовы.

Як фанетычны паланізм, у якім графічна не парададзена дзеканне, часта разглядаюць назоўнік *надея: надбю* (195 адв.). Аднак, на наш погляд, яго пашырэнне ва ўсходнеславянскіх гаворках (акрамя беларускіх – таксама ва ўкраінскіх і рускіх – гл.: ЭСБМ, т. 7, с. 196) сведчыць пра тое, што ў старабеларускай мове гэты назоўнік выступае як дыялектная ўсходнеславянская форма. У тэксце *Спісання* адзначаны таксама субстантываваны дзеепрыметнік *надбююцца: надбююцца на-Нь разумьють истинну* (208 адв.).

Пачатковыя праславянскія спалучэнні *ort, *olt выступаюць у тэксце або ў стараславянскай форме: *нелакомы* (236), *работати* (202 адв.), *рабіи (образь)* (226 адв.), *разумьти* (207), *распятся* (203), або ў форме ўсходнеславянскай: *робять* (236 адв.), *в'роблень* (203), *уробили* (196 адв.); *ровнятися* (211), *розбирая* (194 адв.), *(по) розныхъ* (206 адв.), *розогну* (208), *розозваль* (203 адв.), *розумься* (202), *розказаль* (223), *розказаня* (237). У выпадку цыркумфлекснай інтанацыі сплучэнні *ort, *olt змяніліся падобна ў заходне- і ўсходнеславянскіх гаворках – на *rot, *lot. Таму формы нахштальт *розныи, розумь, розказаня, в'роблень, уробили* паводле рэфлексаў праславянскага *ort не можна ідэнтыфікаваць як уласна ўсходне- або заходнеславянскія, гэта хутчэй супольны набытак дзвюх роднасных і блізкіх моўных сістэм.

Пад уплывам польскамоўнага вымаўлення спрадвечнае спалучэнне хв было заменена ў некаторых словаформах на х або ф: *(дитя) хорое* (214 адв.), *хорого* (215); *пофаляему* (208 адв.)¹⁵. Апошняя форма адзначана аднойчы, у асноўным жа выступаюць формы з хв: *похвала* (209), *похвалный* (211 адв.), *похваляти* (209), *похваляя* (209) і інш.

Да фанетычных планізмаў у тэксце сачынення хацелася б аднесці формы без падаўжэння зычных у інтэрвакальным становішчы: *(о) выхованю* (210), *(зь) везеня* (215 адв.), *кладеня* (204 адв.), *пренаследованя* (231 адв.), *(нетъ) розказаня* (198 адв.), *(у) толкованю* (197),

¹⁵ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 2007, с. 52.

(у) *писаню* (239) і інш. Гэтыя нешматлікія формы проціпастаўлены найбольш частым формам *накшталт* *зеліе* (196 адв.), *знаменіе* (200 адв.), *каменія* (198 адв.), *прыроженія* (223 адв.), *читаніе* (199), *писанія* (200 адв.), *(о) спасеніі* (203) і інш., аформленым на царкоўнаславянскі манер. Зусім рэдка адзначаюцца формы з -ь *накшталт* *(на) корменье* (228 адв.). Адноўчы сутрэлася падвоянае напісанне зычнага: *(водле) прозволення* (230). Перадрукаваны тэкст *Спісання* не перадае графічныя асаблівасці, а ў старабеларускім пісьменстве *н* часта выносілася пад знакам цітла або без яго над радком: *насе^ѣе, насе^ее*. У прыпісцы да зборніка (гл. малюнак вышэй) бачым менавіта такую перадачу: *нарже^ѣ*. А. Булыка ў манаграфіі *Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы* апісаў розныя спосабы графічнай перадачы падаўжэння зычных у інтэрвакальным становішчы і адзначыў: «Індывідуальна да кожнага канкрэтнага помніка патрэбна падыходзіць таксама і пры расшыфроўцы скарочаных аддзяяслоўных назоўнікаў *накшталт будова^е, збаве^е, замеша^е, кара^е, приказа^е, постанове^е, пыта^е*, якія асабліва распаўсюджаны ў пісьмовых крыніцах XVI–XVII стст. Такія напісанні ў залежнасці ад асаблівасцей помніка могуць раскрывацца па-рознаму»¹⁶. У аналізуюмым тэксце нельга арыентавацца на дамінуючы арфаграфічны варыянт – царкоўнаславянскі. Формы *накшталт* *выховане, кладене* можна інтэрпрэтаваць як *выхованне, кладенне* і г. д., але з большай верагоднасцю ў іх мы бачым адлюстраванне мясцовай фанетычнай асаблівасці – адсутнасць падоўжанага зычнага ў інтэрвакальным становішчы, што характэрна і паўднёва-заходнім беларускім гаворкам (у тым ліку – і гаворкам паўднёва-заходняй часткі Гродзеншчыны)¹⁷, і польскай мове.

Фанетычнымі паланізмамі, верагодна, з’яўляюцца нешматлікія напісанні без *л* эпентычнага, што ва ўсходнеславянскіх гаворках узнікае на месцы спалучэння санорнага [м] або зубна-губнога зычнага [в] з [j]: *(на) корменье* (228 адв.), *мовене* (196), *мовено* (229 адв.)

¹⁶ А. М. Булыка, *Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы*, Мінск 1970, с. 88–90, 161.

¹⁷ *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*, Мінск 1964, с. 144; Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская дыялекталогія*, 2-е выд., Мінск 1980, с. 63.

і інш. З другога боку, нельга адмаўляць і ўплыў мясцовай усходнеславянскай гаворкі.

Характэрнай адметнасцю кансанатызму тэксту сачынення з'яўляецца рэдукцыя прыстаўкі *изъ-* (*jъz-): *збиль* (197), (*по*) *зборехъ* (206 адв.), *збуришь* (204) і інш. Адносна прыстаўкі з- рускай мовы М. Фасмер выказаўся так: «З в качестве приставки *вм. из* является результатом польского влияния» (ЭСРЯ, т. 2, с. 69). Думаецца, варта было б прыгадаць тут і старабеларускае моўнае пасярэдніцтва. Аднак, у дачыненні да самой беларускай мовы гэтая фанетычная асаблівасць з'яўляецца хутчэй уласнабытай, чым запазычанай з польскай мовы. Нельга выключыць існаванне ў мінулым такой моўнай прасторы, дзе была пашырана дадзеная рыса і ў якую ўваходзілі некаторыя заходнеславянскія (польскія) і ўсходнеславянскія (беларускія) гаворкі.

Вядома, што графічнае адлюстраванне розных відаў асіміляцыі было ўласціва старабеларускай мове і шырока адлюстроўвалася графічна¹⁸. На такім фоне цікавай асаблівасцю менавіта гэтага помніка з'яўляецца графічная перадача спецыфічнай фанетычнай асаблівасці – захаванне этымалагічнага [з] у прыстаўках: *безкровную* (214), *безсловесныхъ* (216), *безчестія* (205), *безчынство* (204); *разслабенну* (229), *розказаня* (237) і інш. Нават у назоўніку *предковеніе* (229 адв. – 2 разы) на месцы каранёвага [т] з'явіўся звонкі [д], як у прыстаўцы *пред-*. Верагодна, дадзеную асаблівасць тэксту помніка можна разглядаць як індывідуальную – ідыялектную – моўную рысу.

Варта звярнуць увагу яшчэ на адну асаблівасць тэксту сачынення, гэтым разам – у галіне вакалізму. У творах старабеларускага пісьменства, у тым ліку і ў разглядаемым, адзначаюцца формы, у якіх на месцы этымалагічнага *ō часам выступае а. Гэта словаформы з каранем *клан-* (<клон-): *кланяти* (226 адв.), *кланятися* (198 адв.), *покланяемся* (200), *покланятся* (203), *покланяхуся* (206) і інш., з каранем *лам-* (<лом-): (*не*) *зламали* (197), *выламали* (197 адв.), *поламали* (205 адв.) і інш.; *-гаж-* (<год-): *угажаю* (231), *угажати* (235) і інш.

¹⁸ А. М. Булыка, *Развіццё арфаграфічнай...*, тамсама, с. 121.

Напісанні *клан-* выступаюць як другасны варыянт у тэксце пасля больш пашыраных формаў, у якіх захоўваецца этымалагічны *о* (сярод іх пераважаюць словы з прыстаўкамі *вос-* і *асабліва – по-*): *восклоняющимся* (203 адв.), *поклоняемся* (226 адв.), *поклонятся* (201 адв.), *поклонишася* (211 адв.) і інш. Напісанні з коранем *лам-* у тэксце варыянтаў не маюць. Словаформам накшталт *угажаю* (231), *угажати* (235) супрацьпастаўлены формы з *-о*: *згожжаются* (207), *угожжали* (231) і інш. Графічная перадача такіх каранёў з *о* або з *а* была ўласціва стараславянскай мове: *клонити са, поклонъ, поклонити сѣ, поклонѣнше, прѣклонити – кланѣнше, кланѣти са, поклонѣти са, поклонѣнше, прѣкланѣти; ломити, ломити са, прѣломити, съломити – ламати; оугождение, оугождати – въгаждати, оугажданише, оугаждати* і інш. (ССЯ, т. 2, с. 25, 30, 106, 137; т. 4, с. 595–596, 600). З іншага боку – у польскай мове XVI ст. шырока бытавалі напісанні кшталту *kłonić się – kłaniać się, kłaniając się, kłanianie* (SP, т. 10, с. 386–389, 409); *łamać* (а таксама: *łamacz, łamać się, łamanie, łamanina, łamanu, łamca, łamiący*) і інш. (SP, т. 12, с. 459–466). Складана вызначыць крыніцу варыянтных напісанняў каранёў *клан-/клон-*, *(у)гаж-/ (у)гож-* і кораня *лам-* у аналізуемым тэксце – можна дапускаць як царкоўнаславянскі, так і, на нашу думку, больш моцны і таму больш верагодны ў гэтых выпадках польскамоўны ўплыў, правапісную традыцыю.

Тое ж можна сказаць пра напісанні запазычанага з лацінскай мовы назоўніка *олтар*: *олтара* (211), *(о) олтару* (210), *(надъ) олтаремъ* (197 адв.), *(въ) олтари* (198) і інш., якія ў разглядаемым тэксце адзначаны толькі з пачатковым *о*, як і ў тагачаснай польскай мове – *ołtarz* (SP, т. 21, с. 327–332). Аднак гэтыя формы не супярэчаць і царкоўнаславянскай (стараславянскай) традыцыі, якой імкнуўся прытрымлівацца аўтар і паводле якой назоўнік меў дзве формы: *альтарь* і *ольтарь* (ССЯ, т. 1, с. 28; т. 2, с. 539). (Калі меркаваць па колькасці ілюстрацый у ССЯ, апошнія формы пераважалі).

Заўважым, што вышэйпрыведзеныя формы з *а* не з’яўляюцца прамым сведчаннем адлюстравання акання, як гэта часам падаецца ў навуковай літаратуры.

Інакш выглядае сітуацыя з напісаннямі *ходотай* (218 адв.), *ходотай* (235 адв.), якія ў царкоўнаславянскай (стараславянскай) традыцыі выступалі толькі з *а*: *исходатаи*, *исходатаишникъ*, *ходатаи*, *ходатаиство*, *ходатаиствовати*, *ходатаиши*, *ходатаища*, *ходатаишти* (ССЯ, т. 4, с. 774–776). У польскай мове для намінацыі аналагічнага паняцця існавала лексема з іншым каранем. І, такім чынам, форму *ходотай* можна лічыць гіпернармалізмам, таксама, як і формы *запометали* (235), *пометаючи* (204 адв.) (*память* – дэрыват ад *помнити* (ЭСБМ, т. 8, с. 146)), якія ўзніклі пад уплывам адпаведных польскіх формаў з варыянтам кораня *помет-*, як і форму *помогаетъ* (208 адв.) (< *мог-*), на правапіс якой магло паўплываць польскамоўнае напісанне формаў дзеяслова *pomagać*. Такія гіпернармалізмы з’яўляюцца ўскосным сведчаннем акання. Як чалавек граматы, абазнаны ў правапіснай царкоўнаславянскай традыцыі і ў той жа час знаёмы з польскай мовай і яе пісьмовай традыцыяй, пісар дапускае варыянтныя напісанні з *о* і з *а*, гіпернармальныя напісанні з *о* замест этымалагічнага *а*. Трэба думаць, мове пісара была ўласціва такая фанетычная асаблівасць, як аканне, што і стала прычынай з’яўлення ў гэксце прыведзеных і іншых падобных напісанняў.

Такім чынам, можна канстатаваць, што фанетычныя паланізмы ў гэксце *Спісання* прадстаўлены абмежавана – гэта або асобныя формы (*напрод*, *позлотистыхъ*; *корменье*, *мовене*, *мовено*; *обецаль*, *посвяцоно*; *пофаляему* і інш.), або такія – і іх большасць, пра якія нельга адназначна сказаць, што яны з’яўляюцца вынікам польскамоўнага ўплыву (*згожаются*, *ражається*; *розныи*, *розумъ*, *уробилии*; *выховане*, *кладене*; *покланяемса*, *зламали* і інш.), але пашырэнне якіх, безумоўна, падтрымлівалася адпаведнымі формамі польскай мовы.

Фанетычная адаптацыя як працэс і вынік прыстасавання запазычанага слова да фанетычнай сістэмы мовы-рэцэптара адрозніваецца ад фанетычнага асваення запазычання (фанематычнай субстытуцыі). Любы запазычаны моўны элемент падлягае фанетычнаму асваенню – перадачы фанетычнымі сродкамі прымаючай мовы, аднак не любы такі элемент вымушаны адаптавацца – прыстасоўвацца да іншай

фанетыка-фаналагічнай сістэмы праз замену пэўных гукаў і іх спалучэнняў. Так, кожны лексічны паланізм праходзіць фанетычнае асваенне, але зусім не кожны – фанетычную адаптацыю, параўн.: *ofiara* (з лац.) – *офяра* (фанетычнае асваенне) і *ахвяра* (фанетычная адаптацыя). Калі ж гаворка ідзе пра фанетычныя паланізмы, то любы з іх з’яўляецца своеасаблівым выпадкам частковай **не**-адаптацыі, паколькі захоўвае ў сваім гукавым складзе тую ці іншую польскамоўную фанетычную рысу, напрыклад, няпоўнагалоссе (*напрод*), адсутнасць *л* эпентычнага (*корменье*) і інш. У аналізуемым тэксце ёсць прыклады, адносна якіх нельга пераканаўча сцвярджаць – адлюстроўваюць яны пэўную фанетычную асаблівасць польскай мовы або ўсходнеславянскай гаворкі (*выховане, зламалц, розумь*), але можна адзначыць, што іх выкарыстанне ў тэксце адчувала падтрымку з боку польскай мовы. Як адаптацыю фанетычных паланізмаў можна разглядаць той факт, што такія формы ўтрымліваюць пераважна на адной фанетычнай рысе польскай мовы; праўда, ёсць выпадкі, у якіх можна бачыць своеасаблівую кантамінацыю трох фанетычных стыхій – усходне-, заходне- і царкоўнаславянскай: *огражаемся* (203), *оцьценіе* (214 адв.), *покланяемся* (200), *роженія* (236) і інш.

Словаўтваральныя паланізмы ў тэксце *Спісання* прадстаўлены невялікай колькасцю прыкладаў, да якіх трэба аднесці словы, утвораныя пры дапамозе сродкаў, уласцівых польскай і неўласцівых старабеларускай мове. Напрыклад, назоўнік *главизна*: (*вь*) *главизне* (220 адв.; 230 адв.), які адзначаны са значэннем ‘раздзел кнігі’. Гэта адзінае значэнне для назоўніка *главизна*, зафіксаванае *Гістарычным слоўнікам беларускай мовы* (ГСБМ, вып. 6, с. 285–286). Цікава, што ўласна ўсходнеславянская форма *голова* са значэннем ‘раздзел кнігі’, як сведчыць ГСБМ, не выкарыстоўвалася – адзіны пададзены прыклад з *Лексікона славенароскага* Памвы Бярынды (1653 г.) з’яўляецца хутчэй выключэннем (ГСБМ, вып. 7, с. 37). У старабеларускім пісьменстве для назвы раздзела кнігі і пад. традыцыйна выкарыстоўваўся царкоўнаславянскі *глава* (ГСБМ, вып. 6, с. 285). У тэксце *Спісання*, у якім моцны царкоўнаславянскі ўплыў, таксама пераважае гэты назоўнік: *глава* 5 (206 адв.); *во первой*

границы *третья главы* (221). Тым большую цікавасць выклікаюць выпадкі выкарыстання ў сачыненні паланізма *главизна*. Можна дапусціць, што для аўтара сачынення гэты паланізм валодаў афарбоўкай кніжнасці. А гэта, у сваю чаргу, можна разглядаць як стылістычную адаптацыю назоўніка *главизна*.

Словаўтваральным паланізмам з’яўляецца, на наш погляд, назоўнік *бльдосьць* (227) (польск. *bladość*, але таксама *bladność* і *bledność*, *blednieć*, *blednąć* (SP, т. 2, с. 168, 172–173), што тлумачыць з’яўленне [e] ў корані ўсходнеславянскай словаформы), утворанага ад асновы *блед-*, а не *бледн-(ы)*, як гэта было б пры ўсходнеславянскім словаўтварэнні.

Да словаўтваральных паланізмаў трэба аднесці таксама няпэўныя займеннікі *чымь-колве* (230 адв.), *якую кольве* (216 адв.) і прыслоўе *где-колве* (229 адв.) ва ўтварэнні якіх задзейнічана часціца польскага паходжання *колве*. Адаптацыя гэтага віду паланізмаў заключаецца ў іх уключэнні ў лексічную і словаўтваральную сістэмы старабеларускай мовы, а таксама ў фанетычным і графічным асваенні. Пра апошнія гаварыць не выпадае, паколькі даследуецца неарыгінальны тэкст сачынення.

Граматычныя (марфалагічныя) паланізмы ў тэксце *Спісання* прадстаўлены спарадычнымі формамі назоўніка, прыметніка, займенніка і дзеяслова. Разгледзім асобныя з іх.

Характэрнай асаблівасцю тэксту *Спісання* можна лічыць выкарыстанне адушаўленых назоўнікаў *Богъ* і *Господь* у форме давальнага склону (адзіночнага ліку) з канчаткам *-ови/-еви*: *сосуды священ^нныя церковныя, Богови возложен^нныя або овярованныя, побраль* (205, а таксама 212, 214, 214 адв., 218, 220 адв., 222, 222, 225 адв., 229 і інш.); *Поклоньтєся Господєви въ горь святей Его: занє святъ Господь Богъ нашъ* (205 адв., а таксама 221 адв., 222 адв., 222 адв., 224 адв., 227 адв., 228 адв. і інш.). Толькі аднойчы з канчаткам *-ови* быў адзначаны назоўнік *миръ*: *еже мнъ миръ распятся и азъ мирови* (222). Канчатак *-ови* з’яўляўся спрадвечным для назоўнікаў з былой асвай на *ў і пашырыўся на назоўнікі мужчынскага роду на *ѵ са значэннем асобы

(пасля мяккіх асноў стаў выступаць канчатак *-еви*), што ў рознай ступені адлюстроўваюць помнікі старабеларускага пісьменства розных жанраў¹⁹. Шырокае выкарыстанне дадзенага канчатка, як правіла, фіксуецца найперш у тых творах, на якія ўплывала польская мова. У нашым выпадку такі ўплыў дастаткова абмежаваны. Да таго ж правіўся ён толькі ў трох словах (*Богъ, Господъ, миръ*), а прыведзеныя словаформы сутрэліся амаль выключна ў цытатах з кніг Бібліі. Такая стылістычная залежнасць і абмежаванасць не дазваляюць разглядаць формы з канчаткам *-ови/-еви* як вынік польскамоўнага ўплыву, хаця ён мог выступаць спрыяльным фактарам.

Шырокая варыянтнасць флексій займенных часцін мовы, уласцівая старабеларускаму пісьменству, была абумоўлена рознымі прычынамі, якія павінны ўдакладняцца ў кожным канкрэтным выпадку. Так, напрыклад, у тэксце сачынення сустракаем: *въ надгробнемъ слове* (212), дзе канчатак *-емъ*, на нашу думку, з'яўляецца вынікам польскамоўнага ўплыву: пры цвёрдай аснове ў старабеларускай мове ў месным склоне адзіночнага ліку прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду традыцыйна і дастаткова стабільна выступалі формы з канчаткам *-омъ*;²⁰ у польскай мове XVI ст. у акрэсленай граматычнай пазіцыі пераважае канчатак *-ет*, які ў наступныя два стагоддзі быў выціснуты канчаткам *-ут/-ит*²¹.

Энклітычныя формы асабовых займеннікаў *ми, мя, ти, ты, нь*, якія часам адзначаюцца ў тэксце *Спісання*, маюць агульнаславянскае паходжанне. І хаця ў фундаментальнай *Гістарычнай марфалогіі беларускай мовы* гаворыцца, да прыкладу, пра формы *ми* і *ти*, як пра шырокаўжывальныя ў помніках розных жанраў формы, уласцівыя жывой народнай мове старабеларускага прыяду, і не гаворыцца пра верагодны польскамоўны ўплыў²², лічым, што іх выкарыстанне ў старабеларускім

¹⁹ А. М. Булька, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979, с. 27–31.

²⁰ Тамсама, с. 156.

²¹ Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, тамсама, с. 301.

²² А. М. Булька, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, тамсама, с. 99–100.

пісьменстве XVI–XVII стст. адчувала моцную падтрымку з боку польскай мовы. Пры вызначэнні асаблівасцей іх функцыянавання ў тэксце *Спісання* варта прымяняць дыферанцаваны падыход: калі энклітычныя займеннікі адзначаюцца ў біблейных цытатах або ў стылістычна маркіраваных выказваннях, яны могуць разглядацца як традыцыйныя царкоўнаславянскія формы: *оземь крестъ последуи Ми* (202); *еже жити ми въ дому Господни вся дни живота моего, зрѣти ми красоту Господню* (206); *дабы мя грѣшнаго выслухаль* (205); *да вселитъся въ мя сила Христова* (223 адв.); *Господи, ненавиद्याця Тя возненавидѣхъ* (206 адв.); *помаза Тя, Боже, Богъ Твои елеомъ радости* (206 адв.); у іншых выпадках – у аўтарскай мове – такія формы могуць разглядацца як жывыя ўсходнеславянскія або як граматычныя паланізмы: *Гледи жь ми святаго Деонисія Ареопагита* (195); *Тако ми разумьѣи о образе Исусъ Христове* (196); *Иншаго ми знаменія не покажешъ на челехъ* (203 адв.); *Смотри жь ми* (203 адв.) і інш.

Выключна ў постпазіцыі да прыназоўніка на выступае ў тэксце сачынення спецыфічная скарачаная форма вінавальнага склону асабовага займенніка 3-й асобы адзіночнага ліку нь: *восклоняюцимъся нань, яко на Господа, тверда* (203 адв.); *надъющеся на-Нь разумьють истинну* (208 адв.). Пра такія формы не ўзгадваецца ні ў *Гістарычнай марфалогіі беларускай мовы*, ні ў *Гістарычным слоўніку беларускай мовы*, аднак у помніках старабеларускага пісьменства, як сведчыць і аналізуемы, яны сустракаюцца. Форма *паі* = *па ніего* пададзена ў слоўніку С. Ліндэ, і як адпаведная ёй прыводзіцца царкоўнаславянская форма *нань* = *на него* (SL, т. 2, ч. 1, с. 237). Адназначная кваліфікацыя гэтай формы ў аналізуемым помніку выклікае цяжкасць – яна можа выступаць вынікам і царкоўнаславянскага, і польскамоўнага ўплыву.

Форма дзяслова множнага ліку 1-й асобы цяперашняга часу (*не*) *въмы* (232 адв.) і каранёвай, і афіксальнай марфемамі (канчаткам) адпавядае польскай – (*nie*) *więty* і таксама з’яўляецца граматычным паланізмам.

У тэксце сачынення сустрэлася яшчэ адна дзяслоўная форма, якую можна разглядаць як паланізм, – гаворка пра дзеепрыметнікі

незалежнага стану прошлага часу ў прэдыкатыўнай функцыі: *дабы прэжде отца своего погребль* (225); *Давидъ же умерль бяше* (208 адв.); *за него же Христось умерль* (229), а таксама ў атрыбутыўнай ролі: *Давидъ [...] умерлый живымъ помагаше и по умертвию исправляше* (208 адв.). Як адзначыў А. Жураўскі, «З канца XVI ст. у беларускай пісьменнасці зноў атрымалі распаўсюджанне формы дзеепрыметнікаў на -л пасля зычных асновы, галоўным чынам у свецкіх і рэлігійных жанрах. [...] Пашырэнне такіх форм, якія па знешняму выгляду нагадваюць адпаведныя старажытнарускія, нельга разглядаць як узнаўленне ў старабеларускай пісьменнасці старажытнарускіх пісьмовых традыцый. Тут апраўдана бачыць уплыў заходнеславянскіх моў, і ў першую чаргу польскай»²³. І, такім чынам, кароткія формы дзеепрыметнікаў *погребль*, *умерль* у складзе былога перфекта з'яўляюцца ў разглядаемым тэксце граматычнымі паланізмамі. Заўважым, што сустракаюцца такія формы спарадычна, на адной і той жа старонцы можна знайсці форму з і без -л: *за него же Христось умерль* (229) – *за него же Христось умерь* (229). Што тычыцца дзеепрыметніка *умерлый* у атрыбутыўнай функцыі, то такія формы на -лый былі шырока прадстаўлены ў літаратурнай старабеларускай мове, куды трапілі ўжо не пад уплывам польскай мовы, а прыйшлі з народнай гаворкі²⁴.

Формы прыслоўяў з суфіксам -е пры цвёрдых асновах замест мяркуемага ўсходнеславянскага -о нахшталт *добре, достойне, чисте* і інш.: *все добре съвершилъ* (202); *достойне ухваляя пишетъ* (224 адв.); *въ тонкости ума чисте молятся* (202) і інш. вельмі падобныя да адпаведных польскіх і могуць трактавацца як граматычныя паланізмы.

Да ліку граматычных паланізмаў трэба аднесці і форму найвышэйшай ступені параўнання *набольший* з прэфіксам на- замест най- (<наи-): *Что еще нижеи рече наибольший?* (210).

Як вынікае з прыведзеных прыкладаў, граматычныя паланізмы ў тэксце *Спісання* – гэта вядомыя ад часоў агульнаславянскага

²³ Тамсама, с. 240.

²⁴ Тамсама, с. 298.

перыяду афіксы і формы, якія захаваліся і атрымалі большае пашырэнне ў заходнеславянскай польскай мове, аднак не былі зусім чужымі і ўсходнеславянскім гаворкам, таму яны арганічна ўпісваліся ў граматычны лад старабеларускай мовы і, па сутнасці, не патрабавалі адаптацыі.

Граматычныя (сінтаксічныя) паланізмы – канструкцыі, пашыраныя ў тагачаснай польскай мове, якія ў старабеларускай мове мелі структурна іншыя адпаведнікі, – у тэксце *Спісання* выявіць надзвычай складана не толькі і не столькі з-за нязначнага ўплыву польскай мовы, але найперш таму, што параўнальны гістарычны сінтаксіс малараспрацаваны ў беларуска-польскім мовазнаўстве. Вельмі складана кваліфікаваць тую ці іншую сінтаксічную канструкцыю, якая можа быць жывым фактам старабеларускай мовы, які не захаваўся ў новай беларускай літаратурнай мове, або можа з’яўляцца даўняй дыялектнай усходнеславянскай (беларускай) асаблівасцю, або можа ўзнікнуць у старабеларускай мове пад уплывам польскай, або з’яўляцца прыкладам другога царкоўна-славянскага ўплыву.

Паспрабуем сцісла прааналізаваць адну сінтаксічную канструкцыю з тэксту *Спісання* – дзеяслоўную канструкцыю з прыназоўнікам *для*, якая можа выражаць прычынныя адносіны: [цар Канстанцін] *тако эле скончался, а не для иконъ* (196); *умреть для того, што мяса не ель* (232), аб’ектныя адносіны: *Они же для женъ поганскихъ богомъ ихъ поклонишася* (211 адв.); *быль для святыхъ иконъ осадить* (215 адв.); *судъ и укоръ приняль для брата* (229). Гістарычны слоўнік беларускай мовы фіксуе значную колькасць прыкладаў з шырокім спектрам значэнняў дзеяслоўных канструкцый з прыназоўнікам *для*, не ўдакладняючы паходжанне гэтых словаспалучэнняў (ГСБМ, вып. 8, с. 111–114). Зразумела, што гэта сведчыць пра актыўнае і шырокае выкарыстанне такіх сінтаксічных канструкцый у старабеларускім пісьменстве. Некаторыя з іх у далейшым былі выціснуты канструкцыямі з іншымі прыназоўнікамі або заменены на беспрыназоўнікавыя.

Адпаведныя канструкцыі з прыназоўнікам *dla* вядомы на працягу ўсёй пісьмовай гісторыі польскай мовы. Багата прыкладаў, у тым

ліку з помнікаў даўняга пісьменства, змешчана, напрыклад, у слоўніку С. Ліндэ (SL, т. 1, ч. 1, с. 426–427).

З улікам усіх гэтых акалічнасцей нельга сцвярджаць польскамоўнае паходжанне апісаных сінтаксічных дзеяслоўных канструкцый з прыназоўнікам для ў тэксце *Спісання*, як нельга і цалкам адмаўляць яго.

Лексічныя планізмы складаюць найбольш цікавы ў межах акрэсленай тэмы від запазычанняў з польскай мовы, які прынцыпова адрозніваецца ад іншых відаў – калі адаптацыя фанетычных, словаўтваральных, марфалагічных і сінтаксічных паланізмаў адбываецца падчас іх фіксацыі ў тэксце і заключаецца ва ўключэнні ў сістэму на адпаведным моўным узроўні, то адаптацыя лексічных паланізмаў мае на ўвазе прыстасаванне зпазычанага слова на ўсіх моўных узроўнях: фанетычным, графіка-арфаграфічным, лексіка-семантычным, граматычным.

Лексічныя паланізмы ў тэксце *Спісання* – гэта словаформы розных часцін мовы: а) **назоўнікі** (у гэтай частцы артыкула яны пададзены ў зыходнай форме, а не ў той, у якой сустрэліся ў аналізуемым тэксце; указваецца нумар толькі адной старонкі, але формы некаторых слоў адзначаны ў тэксце не па адным разе): *везене* (215), *жолнѣрь* (234 адв.), *захвицене* (215 адв.), *кревная* (196), *мистрь* (234 адв.), *неуставичность* (225), *обѣцование* (222), *обѣтница* (233 адв.), *офѣра* (216 адв.), *папежь* (197 адв.), *поздровеня* (207), *працование* (213 адв.), *ротмистрь* (234 адв.), *сеймь* (220 адв.), *соймь* (220 адв.), *сумнене* (228 адв.), *суполность* (193 адв.), *суфалность* (231 адв.), *фортель* (234 адв.), *шамрань* (231 адв.), *шаты* (231 адв.), *шафарсѣтво* (205 адв.), *шкода* (218 адв.), *шпѣгѣ* (235); б) **прыметнікі**: *дисейшии* (195 адв.), *збыточенъ* (211), *несуполна* (229), *слушна* (226 адв.); г) **дзеясловы і дзеяслоўныя формы**: *бракуеть* (230 адв.), *варовали ся* (205 адв.), *велбили* (208), *грумѣчаеть* (230 адв.), *довнималъ* (202), *забегати* (200), *казалъ* (198 адв.), *запираются* (207), *мешкалъ* (204 адв.), *мнимаеть* (232), *мусить* (195 адв., а таксама: *мусялъ* (230 адв.) *муси быти* (232 адв.)), *обачила* (197) *опускати* (226 адв.), *пановало* (230), *увельбилъ* (209), *уклякалъ* (202 адв.), *шацовати* (207), *ширѣмуютъ* (220); г) **прыслоўі**: *вдячѣне*

(216 адв.), *згола* (219), *иньдей* (208), *неомылно* (198), *очевисто* (198), *пштно* (226), *умысльне* (217), *уставичне* (209 адв.), *частокротъ* (194); д) **часціца** *кольве* (229 адв.) і інш.

Да ліку запазычанняў з польскай мовы мы не адносім дэрываты на аснове лексічных паланізмаў, паколькі ўтварэнне новых слоў адбывалася ўжо паводле ўсходнеславянскіх мадэлей і пры дапамозе адпаведных усходнеславянскіх словаўтваральных сродкаў. Аднак, у радзе выпадкаў размежаваць такія дэрываты на заходне- і ўсходнеславянскія не ўяўляецца магчымым – напрыклад, назоўнік *офѣра* (216) з’яўляецца лексічным паланізмам (-транслятарам) < пол. *ofiara, ofiera* < чэш. *ofěra, offěra* < лац. *offere* (ЭСБМ, т. 1, с. 215), а вытворныя словаформы ў старабеларускай і ў польскай мове XVI ст. утвараліся па аднолькавых мадэлях пры дапамозе суадносных суфіксаў: *офярованье* (199 адв.) – *ofiarowanie, офярованья* (205) – *ofiarowanu*.

Трэба заўважыць, што ў гэтым ёсць і іншыя словы адносна паходжання якіх цяжка сказаць – былі яны пераняты з польскай мовы, ці ўзніклі ў старабеларускай на аснове ўласных лексічных і словаўтваральных сродкаў і магчымасцяў. Напрыклад, лексемы *вольно* (194), *жаденъ* (196 адв.), *заплата* (194), *покута* (209 адв.), *порада* (202), *радити* (203 адв.) і інш. Прыслоўе *вольно* са значэннем ‘доступный, беспрепятственный’ вядома яшчэ агульнаўсходнеславянскай мове (СДЯ, т. 1, с. 472). З тым жа значэннем яно адзначана ў гэтым *Спісанню*: *чтобы волно было имъ на онъ часъ куповати, продавати* (194). Адмоўны займеннік *жадныи* мае агульнаславянскае паходжанне і лакальнае пашырэнне ва ўсходнеславянскіх гаворках, праўда, яго форму *жаденъ*, якая некалькі разоў сустралася і ў гэтым *Спісанню* (196 адв., 198 адв., 219, 231 адв. і інш.), звычайна разглядаюць як паланізм (ЭСБМ, т. 3, с. 201). Безумоўна, выкарыстанне такіх лексем у гэтым сачыненні падтрымлівалася з боку польскай мовы, аднак ідэнтыфікаваць іх як уласна лексічныя паланізмы будзе занадта проста і катэгарычна.

Сярод выяўленых лексічных паланізмаў ёсць словы з еўрапейскіх моў, якія трапілі ў старабеларускую праз польскую: *жолньбрь* (234 адв.), *мистрь* (234 адв.), *офѣра* (216), *ротмистрь* (234 адв.),

суфалность (231 адв.), *фортель* (234 адв.), *шамрань* (231 адв.), *шафарс'тво* (205 адв.), *штъгъ*^с (235); *бракуеть* (23 адв.), *шацують* (225 адв.), *шир^смують* (220) і інш.

Працэс адптацыі лексічных паланізмаў заключаецца ў прыстасаванні гэтых слоў да сістэмы старабеларускай мовы на ўсіх узроўнях. Такія словы: а) набываюць ўсходнеславянскі фанетычны выгляд, аднак часта яны захоўваюць выразныя фанетычныя прыметы іншамоўнасці – напрыклад, літару *ф* (*фортель*), спалучэнні зычных *тр* (*мистръ*), *штп* (*штъгъ*^с); б) фарміруюць валентныя адносіны з іншымі семантычна адпаведнымі лексемамі; в) змяняюцца па дзейсных усходнеславянскіх тыпах скланення ці спражэння; г) пашыраюць дэрывацыйныя магчымасці – пачынаюць выступаць ядром новых словаўтваральных гнёздаў. Але, як было адзначана вышэй, такія дэрываты-новаўтварэнні ўласна лексічнымі паланізмамі ўжо не з'яўляюцца.

Вынікі праведзенага вывучэння відаў паланізмаў у тэксце *Спісання* і іх адаптацыі да сістэмы старабеларускай мовы, безумоўна, далёка не вычарпальныя, тым не менш дазваляюць заключыць, што найвялікшай праблемай такога вывучэння з'яўляецца немагчымасць у значнай колькасці выпадкаў адназначнай ідэнтыфікацыі формы або лексемы як паланізма. У сувязі з гэтым актуальнымі ўяўляюцца словы Л. М. Шакуна, выказаныя ім яшчэ ў 1995 г. адносна запазычвання ў беларускую мову з польскай і рускай моў: «Вырашыць, што ўвабрала беларуская мова з рускай, а што – з польскай, у кожным канкрэтным выпадку немагчыма. На фоне лексічных сістэм гэтых моў вылучаюцца даволі буйныя пласты лексікі, агульнай, з аднаго боку, для беларускай і рускай моў, а з другога – для беларускай і польскай. Сюды ўваходзяць словы галоўным чынам бытавой лексікі, штодзённага ўжытку, як кажуць, тыя, што найперш трапляюць «пад гарачую руку». Няма сумнення, што гэтыя пласты склаліся ў далёкім мінулым у межах пэўных праславянскіх арэалаў, яшчэ задоўга да ўзнікнення пісьма, і наўрад ці правамерна бачыць тут толькі вынікі працэсаў запазычвання, весці спрэчкі, як гэта рабілася на працягу доўгага часу, хто ў каго запазычыў тое ці іншае слова. Зараз у вывучэнні гісторыі гэтых лексічных пластоў акцэнт

і ставяцца на тым, як раскрыць агульныя вытокі іх фарміравання»²⁵. Раскрыць агульныя вытокі фарміравання – важная задача не толькі для гістарычнай лексікалогіі. Аналагічныя задачы стаяць і перад гістарычнай фанетыкай, і перад гістарычнай граматыкай, і перад гісторыяй беларускай мовы ў цэлым. Вырашэнне гэтых задач можа выявіць новыя цікавыя і нечаканыя старонкі ў гісторыі дзвюх суседніх моў.

СПІС ПРЫНЯТЫХ СКАРАЧЭННЯЎ КРЫНІЦ

- ГСБМ – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 1–37, Мінск 1982–2017.
- СДЯ – *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, т. 1–10, Москва 1988–2013.
- ССЯ – *Словарь старославянского языка*, т. 1–4, Санкт-Петербург 2006.
- ЭСБМ – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 1–13, Мінск 1991–2013.
- ЭСРЯ – М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. I–IV, Москва 1987.
- SL – S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, т. 1–4, Warszawa 1807–1814.
- SP – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, т. 1–36, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1992–2012.

Kinds of polonisms and their adaptation in the Old Belarusian Language (as exemplified by *Oeuvre against Lutheran* in the content of *Suprasl'sky collection* in the end of 16th century)

SUMMARY

An article is dedicated to the main kinds of polonisms identified in a texts of religious polemical work *Oeuvre Against Lutheran* included in a manuscript of *Suprasl'sky collection* of the end of 16th century. A source of a factual basis is the

²⁵ Л. М. Шакун, «Усходнія» і «заходнія» крыніцы папаўнення лексічных сродкаў беларускай мовы, [у:] Л. М. Шакун, *Карані роднай мовы...*, тамсама, с. 132.

text of *Oeuvre Against Lutheran* published in the series *Monuments of Polemical Literature in the West Rus'* (1903). A brief introduction of Belarusian linguistic studies dedicated to the issues of Belarusian and Polish language interrelationship, as well as a specification of the semantic satiation of term *polonism* precedes the description of polonisms in the text. In addition, the conclusion of the change of the term as applied to the different periods of history of Belarusian language is drawn. The text of the work includes language borrowings from Polish of different levels: phonetical, word-forming, morphological, syntactic and lexical polonisms. The description of some of them composes the most of the article. It is dedicated, that genetic proximity determining similarities of vocabulary, grammatical and word-forming systems of the Old Belarusian and the Polish languages does not allow unequivocally determine many word forms. The characteristic of many forms of polonisms is provided with a short description of adaptation methods in an appropriate subsystem of the Old Belarusian language. In the end, the conclusion of necessity of developing new methods to study Belarusian-Polish interrelationship in historical aspects is drawn.

Ключавыя словы: запазычанні, замежныя словы, паланізмы: фанэтычныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, старабеларуская мова.

Key words: foreign loanwords; phonetical, word-forming, morphological, syntactic and lexical polonisms, Old Belarusian language.